ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΚΑΡΠΑΘΟΥ

ΜΙΑ ΑΓΝΩΣΤΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ 14ου ΑΙΩΝΑ

—Χρονικό διάσωσης και ανάδειξης

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
Αρχαιολόγος, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ
Συντηρήτρια, 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Μια λησμονημένη από το χρόνο και τους ανθρώπους τοιχογραφία έχει την τύχη να κοσμεί σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Καρπάθου χάρη στους συντηρητές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, παρά τη δύσκολη επιχείρηση της αποτοίχισής της, της μεταφοράς για συντήρηση στη Ρόδο και της επιστροφής στην Κάρπαθο (εικ. 1).

01

01 Η τοιχογραφία από το ναό των Αγ. Αποστόλων Μεσοχωρίου Καρπάθου, όπως εκτίθεται σήμερα στο Μουσείο.

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΚΑΡπάθου στεγάζεται σε ένα κτίριο της Ιταλοκρατίας στην πρωτεύουσα του νησιού, στα Πηγάδια, δίπλα στο Επαρχείο (εικ. 2). Άρχισε να λειτουργεί από τα τέλη του 2005 και η διαμόρφωσή του ολοκληρώθηκε από την ΚΒ΄ Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με κύρια πηγή χρηματοδότησης το Γ΄ πακέτο του Κοινοτικού Πλαισίου Στήριξης.

Πρόκειται για διαχρονικό μουσείο, τοπικής εμβέλειας, μικρών μεν διαστάσεων αλλά με αξιόλογα εκθέματα από τους προϊστορικούς έως τους μεταβυζαντινούς χρόνους. Σύγχρονο ως προς τη μουσειακή αντίληψη και ως εκ τούτου κατανοητό και ευχάριστο στον επισκέπτη. Τα πλούσια ευρήματα, πλαισιωμένα με ανάλογα επεξηγηματικά κείμενα και εποπτικό υλικό, βοηθούν στην ανάγνωση της μακραίωνης ιστορίας της Καρπάθου.

Η εκθεσιακή ενότητα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου ξεδι-

02

03

04

πλώνεται στην τελευταία αίθουσα του μουσείου. Κείμενα, φωτογραφίες με τα σημαντικά ψηφιδωτά δάπεδα από τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Αρκάσας, ευρήματα-εκθέματα από την καθημερινή ζωή (νομίσματα, αγνύθες, αμφορείς και χρηστικά αγγεία, λυχνάρια, πόρπες, «ευλογία» κ.ά.). Με δύο κιονόκρανα, δύο αποτμήματα θωρακίων και με τη βοήθεια μιας επιτοίχιας φωτογραφίας από την ανασκαφή στην Άφωτη Καρπάθου επιτυγχάνεται η εικονική αναπαράσταση του κεντρικού κλίτους μιας βασιλικής (εικ. 3).

Στον υπόλοιπο εκθεσιακό χώρο, όπου υπάρχουν στοιχεία από τον 7ο αιώνα ως την εποχή των Κορνάρων και της Τουρκοκρατίας, δεσπόζει η αποτοιχισμένη τοιχογραφία του 14ου αιώνα από την κόγχη του ιερού της ερειπωμένης εκκλησίας των Αγ. Αποστόλων στη θέση «Σκεπαρνά» στο Μεσοχώρι Καρπάθου.

02 **Εξωτερική άποψη του Αρχαιολογικού Μουσείου Καρπάθου.**

03 **Αφαιρετική αναπαράσταση του κεντρικού κλίτους μίας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.**

04 **Μερική άποψη του εκθεσιακού χώρου των βυζαντινών αρχαιοτήτων: προθήκη με ευρήματα από τον 4ο ως τον 12ο αιώνα.**

Πρόκειται για αποσπάσματα της Δέησης στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης και των συλλειτουργούντων ιεραρχών στον ημικύλινδρο (συνολικές διαστάσεις: ύψος 2,52 μ., πλάτος 2,07 μ. και βάθ. 0,645 μ.). Το χρονικό της διαδικασίας διάσωσης και ανάδειξης της τοιχογραφίας, από την αποτοίχιση ως την έκθεσή της, περιλαμβάνει τα παρακάτω στάδια (εικ. 5-8):

Α. Συντήρηση υποστρώματος

Παραλάβαμε τις τοιχογραφίες σε τεμάχια,[1] πάνω σε επίπεδα υποστηρίγματα από νοβοπάν.[2] Η δυσκολία που προέκυψε από αυτή την οριζόντια τοποθέτηση ήταν ότι θα έπρεπε να αποδώσουμε εκ των υστέρων το χώρο στον οποίο εντάσσονταν, και τη θέση την οποία κατείχαν σε αυτόν, όταν αποτοιχίστηκαν. Γι' αυτό, κατασκευάσαμε ένα ξύλινο καλούπι της κόγχης σε πραγματικό μέγεθος[3] (εικ. 15) πάνω στο οποίο μεταφέραμε τα τοιχογραφημένα κομμάτια σύμφωνα με τις φωτογραφίες και τις μετρήσεις που μας ήταν διαθέσιμες (εικ. 9).

Για μας είχε σημασία να διατηρήσουμε την εντύπωση ενός ακέραιου χώρου, εντός του οποίου αποκτούσαν λόγο ύπαρξης τα «κενά». Προκειμένου λοιπόν να διατηρηθεί η υπόμνηση της πτώσης των τοιχογραφιών, αλλά και για να δομηθεί μια συμπαγής επιφάνεια, δημιουργήσαμε υπόστρωμα εκεί όπου αυτό εξέλιπε. Τα κενά συμπληρώθηκαν με ένα προσωρινό κονίαμα,[4] το οποίο χρησίμευσε στη δημιουργία ενιαίας επιφάνειας (εικ. 10) αλλά και ως βάση για τα δύο επόμενα κονιάματα (εικ. 11).[5]

Η διαδικασία παραπέμπει στην παραδοσιακή κατασκευή υποστρώματος από τρεις στρώσεις ασβεστοκονιάματος διαφορετικής κοκκομετρίας και λειτουργίας. Η πρώτη που εφάπτεται με το υποστήριγμα είναι χοντρόκοκκη

05 **Πρώτο στάδιο αποτοίχισης της τοιχογραφίας από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης του ναού των Αγ. Αποστόλων Μεσοχωρίου Καρπάθου.**

06 **Δεύτερο στάδιο αποτοίχισης.**

07 **Τρίτο στάδιο αποτοίχισης.**

08 **Μεταφορά της αποτοιχισμένης τοιχογραφίας για συντήρηση στο εργαστήριο της 4ης ΕΒΑ.**

05

06

07

08

09

10

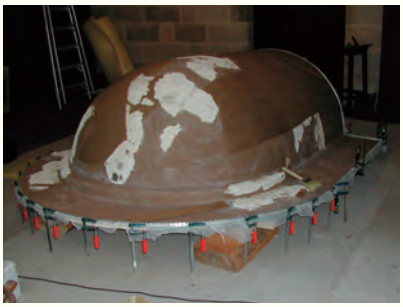

11

12

13

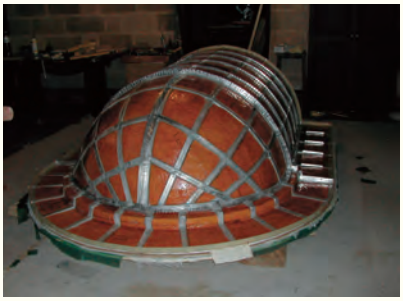

14

09 Το καλούπι της κόγχης σε πρηνή θέση, επενδυμένο με νάιλον, όπου αντιγράφηκε η αποτύπωση της τοιχογραφίας, για να τοποθετηθούν τα τοιχογραφημένα κομμάτια.

10 Το ίδιο καλούπι καλυμμένο με γάζες στα σημεία που δεν υπήρχαν τοιχογραφίες και οριοθετημένο περιμετρικά με ράβδο αλουμινίου.

11 Εξομάλυνση του υποστρώματος των τοιχογραφιών με επίστρωση δύο στρωμάτων κονιάματος.

12 Αφαίρεση της ράβδου οριοθέτησης, οπλισμός του υποστρώματος με γάζα, στην αδρή επιφάνεια του οποίου κολλήθηκαν τεμάχια φελιζόλ και πιέστηκαν με μικρά βάρη.

13 Επικόλληση κάμποτου σε όλη την επιφάνεια του φελιζόλ και στη συνέχεια πλαστικοποίηση.

14 Επίστρωση της επιφάνειας σε τρεις διαδοχικές φάσεις με διάλυμα γομολάκας σε οινόπνευμα και κατασκευή υποστηρίγματος.

και αδρή για καλή πρόσφυση, ενώ εκείνη που υπόκειται της ζωγραφικής είναι λεπτόκοκκη και λεία, προκειμένου να εφαρμόζονται απρόσκοπτα το σχέδιο και τα λεπτά ζωγραφικά στρώματα.

Β. Διασφάλιση αντιστρεψιμότητας

Η δυνατότητα ασφαλούς αποχωρισμού της συντηρημένης τοιχογραφίας από το νέο της υποστήριγμα αποτελεί δεοντολογικό κανόνα κάθε συντήρησης. Η δυνατότητα αυτή εξασφαλίστηκε με την παρεμβολή διογκωμένης πολυστερίνης (φελιζόλ) ανάμεσα στο υπόστρωμα και το υποστήριγμα, η οποία διαλύεται εύκολα με ακετόνη, αν χρειαστεί. Η διαδικασία είναι σημαντική, εφόσον η απόσπαση της τοιχογραφίας από το υποστήριγμά της θα πρέπει να είναι σκόπιμη και όχι να οφείλεται σε ανεπαρκή κόλληση του φελιζόλ.

Λόγω της ελαστικότητάς τους, οι επίπεδες πλάκες φελιζόλ δεν ακολουθούν τις κυρτές επιφάνειες, στις οποίες πρέπει να κολληθούν, γι' αυτό τις κόψαμε σε μικρά τεμάχια, ώστε να ελαχιστοποιήσουμε τις δυνάμεις επαναφοράς (εικ. 12).

Γ. Κατασκευή υποστηρίγματος

Επιλέξαμε το αλουμίνιο ως υλικό, προκειμένου να κατασκευάσουμε ένα ελαφρύ ανθεκτικό και σύνθετο υποστήριγμα αποτελούμενο από επτά επιμέρους τελάρα[6] (εικ. 14).

Σε αντίθεση με την τεχνική της *πρόσδεσης* του υποστρώματος στο ξύλινο τελάρο με ιμάντες, εμείς χρησιμοποιήσαμε την τεχνική της *επικόλλησης* του μεταλλικού τελάρου. Το πλεονέκτημα έγκειται κυρίως στο ότι το υπόστρωμα, το παρεμβαλλόμενο στρώμα και το υποστήριγμα έχουν ταυτόχρονα την απαραίτητη λειτουργική σύνδεση αλλά και αυτονομία (εικ. 12-14). Τέλος, προβήκαμε σε καθαρισμό της ζωγραφικής επιφάνειας από επικαθίσεις, διακριτική αποκατάσταση των χρωμάτων, καθώς και του εμφανούς υποστρώματος (εικ. 1, 16).

Η διαδικασία που περιγράψαμε πραγματοποιήθηκε για πρώτη φορά στο εργαστήριο συντήρησης της 4ης ΕΒΑ, το οποίο ως πρόσφατα χρησιμοποιούσε αποκλειστικά το «τελάρωμα» για την υποστήριξη των μεμονωμένων αποτοιχισμένων τεμαχίων, χωρίς να επιτύχει την απόδοση του οικείου τους χώρου. Θεωρούμε ότι η μέθοδος αυτή συνέβαλε όχι μόνο στην ασφαλή διατήρηση των τοιχογραφιών, αλλά και στην αναγνώρισή τους ως ευανάγνωστης ιστορικής και καλλιτεχνικής μαρτυρίας. Με βάση τη σχετική βιβλιογραφία,[7] την πρότερη εμπειρία σε άλλα εργαστήρια συντήρησης[8] και με τον διαρκή προβληματισμό

15

16

που δημιουργούσε το ίδιο το αντικείμενο, υλοποιήθηκε από κοινού με συναδέλφους που εναλλάσσονταν στα διάφορα στάδια εργασιών.[9]

Παράλληλα, αποτελεί πεδίο αναστοχασμού των επιλογών μας, δεδομένου ότι σε κάθε στάδιο έπρεπε να λάβουμε υπόψη παράγοντες όπως τη συμπεριφορά των υλικών, την επίδραση του μικροκλίματος, την αξιοποίηση του διαθέσιμου χρόνου, χώρου και εξοπλισμού, τις συνθήκες μετακίνησης του έργου. Εν τέλει, αποτέλεσε την αιτία, ώστε να δημιουργηθεί στην 4η ΕΒΑ ένα αυτόνομο εργαστήριο, ικανό να ασχολείται συστηματικά με τη συντήρηση και την αποκατάσταση αποτοιχισμένων τοιχογραφιών.

Σημειώσεις

* Η έκθεση οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε με την εποπτεία της Προϊσταμένης της Εφορείας Μ. Μιχαηλίδου και με τη συνεργασία των αρχαιολόγων Αγγελικής Κατσιώτη και Ελένης Παπαβασιλείου.

1 Την αποτοίχιση ανέλαβε κλιμάκιο συντηρητών από τη Δ/νση Συντήρησης του ΥΠΠΟ, οι Ι. Μιχαηλίδης και Α. Βούλγαρης, και από την 4η ΕΒΑ οι Σ. Πατατούκος και Λ. Μαρούλης.

2 Συνήθως δημιουργείται ένα πρόχειρο καλούπι του φυσικού υποστηρίγματος, πάνω στο οποίο τοποθετούνται και μεταφέρονται στο εργαστήριο οι τοιχογραφίες μετά την αποτοίχισή τους, ώστε να μη χάνουν το σχήμα τους. Επειδή όμως για την κατασκευή αυτή απαιτείται εξοπλισμός και υλικά που ήταν δύσκολο να μεταφερθούν σε τόσο δύσβατη περιοχή της Καρπάθου, οι συντηρητές επέλεξαν την πιο ασφαλή μεταφορά των τοιχογραφιών σε μικρά κομμάτια και πάνω σε επίπεδες επιφάνειες (εικ. 7, 8).

3 Το καλούπι αποτελούνταν από τέσσερα τμήματα που συνδέθηκαν μεταξύ τους με βίδες, ενώ τα τμήματα του ημικυλίνδρου και του τεταρτοσφαιρίου από «νεύρα», τα οποία καλύφθηκαν με hardboard, προκειμένου να δημιουργηθεί συμπαγής επιφάνεια.

4 Το προσωρινό κονίαμα αντικαθίσταται στην τελική φάση της αισθητικής αποκατάστασης από λεπτόκοκκο κονίαμα ειδικής σύνθεσης και χρωματισμού, το οποίο αποφασίζεται από τους επιμελητές της έκθεσης.

5 Για τις επικείμενες στρώσεις κονιάματος χρησιμοποιήθηκε αδρανές με caseato ως συνδετικό, παίρνοντας υπόψη ότι η τοιχογραφία θα εκτίθετο στο ελεγχόμενο μικροκλίμα του Μουσείου. Συνήθως, το αδρανές προέρχεται από το ίδιο το υπόστρωμα της τοιχογραφίας μετά την εξομάλυνσή του. Εδώ όμως, χρησιμοποιήθηκε αδρανές του εμπορίου μεταξύ άλλων και γιατί δεν επαρκούσε ποσοτικά το διαθέσιμο προϊόν της εξομάλυνσης.

6 Από δύο για το τεταρτοσφαίριο, τον ημικύλινδρο και τους ορθοστάτες και ένα για το μέτωπο της αψίδας. Το υποστήριγμα αποτελούνταν από πλαίσια και καννάβους και διαμορφώθηκε σύμφωνα με το σχήμα της κόγχης με κοπές, χαράξεις και θέρμανση των μεταλλικών ράβδων.

7 Βλ. P. Mora/L. Mora/P. Philippot, *Conservation of Wall Paintings*, Butterworths, Λονδίνο 1984.

8 Όπως από το εργαστήριο τοιχογραφιών του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης με υπεύθυνο τον Γ. Κωνσταντινίδη. Πολύτιμη ήταν και η εμπειρία από το εργαστήριο τοιχογραφιών της 5ης ΕΒΑ στη Σπάρτη με υπεύθυνο τον αείμνηστο Στ. Παπαγεωργίου.

9 Πρόκειται για τους συντηρητές της 4ης ΕΒΑ Σ. Πατατούκο, Μ. Μπράτιτση, Θ. Μάταρ, Ν. Ζούμπουλα.

15 Η τοιχογραφία σε όρθια θέση μετά την απομάκρυνση του καλουπιού και του νάιλον από τη ζωγραφική επιφάνεια.

16 Αφαίρεση του προσωρινού κονιάματος με μηχανικό τρόπο και του υφάσματος οπλισμού της ζωγραφικής επιφάνειας.